

BISTRENJE SLIKE

Michael HESEMANN

DER PAPST UND DER HOLOCAUST

Pius XII. und die geheimen Akten im Vatikan LANGENMÜLLER, Stuttgart, 2018., 448 str., format 21,5 x 12,5 cm

Rijetko je koja propaganda toliko uspjela potamniti istinu i zamračiti povijesni lik kao u slučaju pape Pija XII.¹ Među tolikim klevetama najteža je ona da je šutio kad je trebao govoriti, da je zanijemio dok je spaljivano oko šest milijuna Židova, da je uživao gledajući tolike kolone nevinih žena, djece, staraca dok su išli u plinske komore smrti, da se uprljao krvlju tolikih nevinih života i sl. Njemu je nalijepljena etiketa da je antižidovski nastrojen, da je Hitlerov Papa i to se neistinito i

¹ Eugenio Pacelli, r. 2. ožujka 1876., + 9. listopada 1958.; za biskupa ga je zaredio Benedikt XV. 1917. g.; samo tjedan kasnije odlazi i do 1929. služi kao nuncij u Münchenu i Berlinu; izabran za 260. (261.); Papu 2. ožujka 1939. već prvog dana glasovanja, poslije drugog glasovanja je imao 48 od 62, ali je sam tražio i treće glasovanje u kojemu je od 62 glasa dobio 61 jer je samo njegov glas bio za drugog kandidata; izabran je upravo na svoj 63. rođendan, a ustoličen 12. ožujka 1939.; uzeo je moto: *opus iustitiae pax* – mir je djelo pravednosti.

neutemeljeno širilo po svem svijetu. Na toj liniji se u službenom izraelskom memorijalnom centru Yad Vashem, koji je osnovan posebnim zakonom 1953. god., uz nacističke likove Hitlera i Eichmanna na zidu srama prvotno bio našao i lik pape Pija XII., što je krajem prvog desetljeća ovog stoljeća malo izmijenjeno. Nekome je uspjelo stvoriti i proširiti sliku da je Pio XII. pobornik i pristalica zloglasnog i krvavog nacističkog programa.

Ova knjiga, pak, govori sa svim drukčije o liku i djelu pape Pija XII., ali ne na bilo kakav propagandistički način, nego na temelju dokumenata koji su ovdje znanstveno izloženi i rišu drukčiju sliku velikoga Pape. Pio XII. je još kao nuncij u Njemačkoj prepoznao 1924./25. nacizam kao najopasniju herezu našega vremena (str. 14). Neposredno prije početka Dugog svjetskog rata poručio je kao mladi Papa u jednom radijskom intervju 24. kolovoza 1939. da još ništa nije izgubljeno kad je mir u pitanju, a da sve može biti izgubljeno s ratom (str. 8; 105). Rijetki znaju i priznaju da je njegovo načelo u ratu bilo: *Retten – nicht reden* (spašavati – ne pričati). Rijetki spominju da je svjesno podupirao neuspjele pučeve njemačkih generala protiv Hitlera, pa i atentate na njega. Malo je poznato koliko je pokušavao spriječiti zlo, a na široko je poznato da u tome nije potpuno uspio, što mu se pripisuje kao *crimen*.

Rijetki znaju da je Pio XII. 1946. imenovao 32 nova kardinala te da je među njima bilo samo 4 Talijana, što je značilo otvaranje vrata internacionalizaciji Rimske kurije i pretpostavku da neki netalijan danas može biti Papa. Kao rijetko koji Papa napisao je čak 40 enciklika među kojima valja podsjetiti na *Summi pontificatus* od 20. listopada 1939., *Mystici corporis* od 29. lipnja 1943., *Divino affante Spiritu* od 30. rujna 1943., *Mediator Dei* od 20. studenog 1947., *Humani generis* od 12. kolovoza 1950. i sl. Rijetkima je poznato da je sam želio pokrenuti koncil i obnoviti Crkvu. Iako ga nije ostvario, imao je na Drugi vatikanski koncil značajan utjecaj. Njegovo ime se u dokumentima citira ravno 219 puta, više nego li svi drugi pape (str. 11).

Posebna, ali najernja, mrlja predstavljala je Pija XII. kao antisemita i pritajenog pristalicu nacizma. To isto se naveliko pripisivalo cijeloj Katoličkoj Crkvi toga vremena. Pri tome se zaboravlja da je već dekretom od 25. ožujka 1928. papa Pio XI. osudio svaku mržnju protiv izabranog naroda koja je poznata pod pojmom antisemitizam. Zlonamjerno se zaboravlja da je u rujnu 1933. god. Nadbiskupija Mainz izdala naredbu župnicima, koji su je javno pročitali, prema kojoj se zabranjuje katolicima pristupiti Hitlerovoj nacističkoj stranci, a onima koji bi pristupili, zabranjuje se pristup svim sakramentima, a umrlim

nacistima kršćanski sprovod. Ovo slični ekskomunikaciji nacista (str. 29), koja nije bila možda najrazboritija i koja nije polučila željene rezultate, ali koja svjedoči o neprihvatanju nacističkog smjera od strane institucija Katoličke Crkve. Također je Bavorska biskupska konferencija u veljači 1931. odbacila kao krivovjere nacistički smjer koji je odbijao Stari zavjet, osudila je svaki rasizam, zabranila katolicima sudjelovanje na nacističkim skupovima, a nacistima na misama nositi nacističku uniformu i sl. Slično je postupila u ožujku 1931. i Kölnska nadbiskupija, a u kolovozu 1932. i Fuldska crkvena pokrajina (str. 30). Te činjenice ne smiju biti prešućene jer jasno svjedoče o protivljenju Crkve nacističkom političkom programu.

U svetoj godini 1933. Hitler je ipak došao na vlast, a njegov rasni program dobio je političko zeleno svjetlo. I tada je Münchenski kardinal Michael Faulhaber upozoravao da je rasa povezana s narodom, a kršćanstvo s Isusom Kristom, da nismo otkupljeni njemačkom krvlju, nego krvlju Isusa Krista. Pozitivna jeka njegovih riječi seže do naših dana iako tada nisu imale uspjeha. Isti kardinal je 17. ožujka 1933. pisao tadašnjem državnom tajniku kardinalu Pacelliju. U pismu on analizira Hitlera. Kaže da se Hitler priznavao i javno deklarirao kao kršćanin, da se borio protiv komunizma, da je zastupao

kapitalistički gospodarstveni smjer, a kardinal mu je zamjerio da se služi mržnjom i nasiljem, da propovijeda kult rase, da nije dosljedan, da njegovo kršćanstvo nije kršćanstvo Isusa Krista, da je njegova politika zapravo nova religija (str. 406). Zar te riječi ne znače jasno odbijanje nacističkog programa koji je bio ispunjen mržnjom i nasiljem?! Zar to nije bila osuda nacizma kao nove religije?! Možda je Faulhaber razborito popustio kada je kasnije utihnuo pred Hitlerom, da spriječi veće zlo! Da je bio protivnik nacizma, svjedoči činjenica da je od nacista ipak bio žigosan kao izdajnik, a njegova biskupska rezidencija da je kamentovana (str. 32). Neki politički povjesničari iz svojih udobnih fotelja, koje su im osigurale njihove vlade, nekritički mu pripisuju da je mogao više učiniti, kao i Pio XII.

Kada je početkom travnja 1933. bjesnila mržnja protiv Židova kao arijanaca, kada su im počeli paliti kuće, stanove, dućane, kada su ih istjerali i deportirali te sve to na žalost ozakonili, upravo je kardinal Pacelli kao državni tajnik Pija XI. pisao nunciju u Berlinu da vidi što se za progonjene Židove u toj situaciji da učiniti. Ovaj je odgovorio da je antisemitizam ozakonjen zakonom o arijevcima – Arieparagraph). Zakon je iz temelja mijenjao mogućnost političkog i humanitarnog djelovanja. Tada bi bilo kakav bojkot izvana pogoršavao situaciju Židova u Njemačkoj, a borba iznutra bila je

pravno zakonski onemogućena (str. 35). Tu neugodnu, ali zakonsku situaciju u tadašnjoj Njemačkoj mnogi kritičari ne vrednuju dovoljno kad prosuđuju djelovanje crkvenih institucija, pa i samog Pape.

„Kristalna noć“ vandalizma u kojoj je s 9. na 10. studenoga 1938. počinjeno mnogo zlodjela, s kojom je povezano ubijanje njemačkog diplomata u Parizu od strane ekstremnih Židova, bila je najžešći izraz semitizma i nacističke osvete. Karakteristično je da je to državna policija sve mirno promatrala bez i jedne reakcije. Sveta Stolica (Vatikan) htjela je prekinuti sve diplomatske odnose s Njemačkom, ali bi time štetila katolicima u Njemačkoj.

U tom duhu sklopljen je konkordat već 30. srpnja 1933. sa Svetom Stolicom u kojem se osigurava neka sigurnost Crkve, ali uz obećanje da se Crkva ne miješa u politička pitanja. Koliko god je Vatikanski konkordat problematičan ili pragmatičan, valja istaći da su ga već prije bile sklopile Francuska i Velika Britanija te da se Hitler nikada nije držao toga sporazuma. Sporazum je ipak omogućavao Crkvi kakvu - takvu daljnju borbu protiv nacizma. U tom duhu, usprkos sporazumnom nemiješanju u politička pitanja, povjerenstvo Svetog Oficija je 1. svibnja 1935. iznijelo 47 teza kao prijekor i osudu Hitlerova programa, npr. da je nacionalsocijalizam neka forma poganstva i sl. poput nove religije, da je njegov ra-

sizam, koji teži čistom održavanju jedne rase, neprihvatljiv za teologiju. Iz tog vida za Vatikan nacionalsocijalizam nije bio ništa drukčiji od boljševizma. Usprkos tome Vatikan nije nikada Hitlerovo djelo *Mein Kampf* stavio na indeks, a Hitler nije nikada bio ekskomuniciran.

To ni u kojem slučaju ne znači da je Crkva to odobravalala. Zato je važno istaknuti encikliku pape Pija XI. od 14. ožujka 1937. pod naslovom *Mit brennender Sorge* u kojoj u 53 točke govori o pravoj vjeri u Boga, Isusa Krista, o pravoj vjeri Crkve i sl. Papa u njoj osuđuje onoga koji rasu ili narod, državu ili njezine nositelje vlasti stavlja kao najvišu normu iznad vjerskih vrijednosti jer tako širi kult bogova koji nije u skladu s objavom.² Za Papu postoji samo jedna rasa, a to je ljudska. Zar se u njegovim riječima ne osjeća mudra i moguća osuda nacionalsocijalizma?! Nije nevažno podsjetiti da je enciklici Pija IX. prethodio koncept Münchenskog kardinala Faulhabera. U njezinu objavljivanju i širenju na njemačkom području u najvećoj tajnosti sudjelovao je i kardinal Pacelli kao državnik tajnik Svete Stolice. Budući da je osuđivala rasnu ideologiju, enciklika ne bi nikada ugledala svjetlo dana da ju je Hitler razotkrio. Njemački svećeni-

ci su je iz straha primali skriveno i čuvali u ispovjedaonicama i tabernakulima. Poslije objave enciklike Pija IX. uslijedila su hapšenja onih koji su je izdali i širili, otimanje tiskara u kojima je tiskana i sl. Nastalo je ledeno doba u odnosima Vatikana i Hitlerove Njemačke. Kada je Führer 3. svibnja 1938. posjetio Mussolinija i Rim, papa Pio XI. je demonstrativno otišao u Castel Gandolfo i kritizirao *iskrivljene križeve* na Hitlerovoj zastavi koji nisu Kristovi. Vatikanski list *L'Osservatore Romano* sutradan nije ni spomenuo Hitlerov posjet Rimu. Štoviše, list je objavio dokument povjerenstva katoličkih sveučilišta u kojem se najoštrije osuđuju nacističke teze čiste rase kojoj bi trebala služiti vjera. Biskup Münstera Clemens von Galen je htio javno reagirati, ali su ga tamošnji Židovi molili da odustane jer bi to prouzročilo još veći nacistički bijes Hitlera. Javnu molitvu za progonjene Židove organizirao je berlinski katedralni prelat Bernhard Lichtenberg i bio uhapšen te je umro na putu za Dachau (str. 55). Zar ti dokazi nisu dovoljni da dobronamjerni znanstvenici promijene svoje mišljenje o djelovanju crkvenih institucija i Pape naspram nacizma?! Umjesto da revidiraju vlastite stavove na temelju mnoštva materijalnih dokaza, oni Crkvi predbacuju neutemeljeni revizionizam!

Katolička Crkva je na univerzalnoj i na lokalnoj njemačkoj razini oštro, često i javno reagirala u

² Usp.: br. 12., http://w2.vatican.va/content/pius-xi/de/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennen

početku širenja nacističke ideologije. Nacističkim zakonima 1933. njoj je oduzeta pravna mogućnost oštrog suprotstavljanja. Poslije konkordata 1933. papa Pio XI. je također umanjio kritike radi položaja katolika u Njemačkoj, ali nije prestajao boriti se protiv nepravednog antisemitskog i antiljudskog režima.

Bez obzira na to koliko je uspjela, ipak se mora priznati da je u to vrijeme jedino Katolička Crkva kako na općoj, tako i na lokalnoj njemačkoj razini bila jedina prava opozicija nacistima, što svakako iziskuje promjenu mnogih dosadašnjih teza i mišljenja, na svjetskoj, njemačkoj, pa i balkanskoj razini. To potvrđuje također nacistički moto u borbi protiv Židova i kako su naglašavali „njihovih crnih i crvenih saveznika“. Pojam *crni* se sigurno odnosio na klerike i crkvene institucije.

Nacistička ideologija mogla je imati svoj neslavni uzor u turskim zlodjelima nad nevinim Armencima za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nadaleko je poznato opće razumijevanje i prijateljstvo Turaka i Nijemaca. Hitler se u svojem rasnom programu vjerojatno oslanjao na pokušaj Turaka da iskoriste Prvi svjetski rat i stvore čistu monolitnu tursku naciju u cijelom carstvu, pri čemu je stradalo oko 1,5 milijuna Armenaca. Turci su isti scenarij pokušali sa Židovima u Palestini. Oko 8000 ih je bilo potjerano u sirijske pustinje. Tu je Benedikt XV. pozitivno djelovao

preko mladog nuncija Pacellija u Njemačkoj.

Kada je papa Pio XII. izabran i ustoličen, sa svih strana su stizale čestitke i visoke delegacije osim iz Njemačke. To svjedoči da je Hitler dobro znao da je Pio XII. bio protivnik njegove rasne ideologije. Kao kardinal Pacelli on je još 1. svibnja 1924. tadašnjem državnom tajniku Svete Stolice kardinalu Gasparriju okarakterizirao nacionalsocijalizam kao ultranacionalistički i usporedio ga s najopasnijom herezom našega vremena jer je stavljao rasu iznad svih vrijednosti. Hitlera je doživio kao opsjednuta samim sobom jer sve što je činio, bilo prožeto sebičnošću (str. 93). Doživio ga je kao lažnog i krivog proroka (str. 97). Američkom konzulu koji je službovao u Kölnu rekao je da je Hitler u temelju zao čovjek i da nema kompromisa s njegovim nacionalsocijalizmom. Ivon Kriptarick, britanski diplomat u Vatikanu, svjedoči 1933. u svojem izvješću da Pacelli odbacuje njemačku politiku progona Židova, terora nad neistomišljenicima. Ivon se pita kako je onda Pacelli pristao na konkordat 1933.? Sam to objašnjava budući da su i druge sile poput Francuske i Engleske već prije sklopile državne sporazume i da mu je dobro 20 milijuna katolika u Njemačkoj bilo važnije od njegova mišljenja. Konkordat mu je bilo posebno oružje protiv nacizma jer je između 1933. i 1939. čak 55 puta ulagao protestne

note njemačkoj vladi (str. 94-96). Zbog toga su ga nacisti prozvali „židovskim papom“ (str. 103). Kada je izdao svoju prvu encikliku kao svoj program djelovanja 20. listopada 1939. *Summi pontificatus*, njemački mediji su je ignorirali, a jedan visoki nacistički dužnosnik ju je okarakterizirao kao isključivo uperenu protiv Njemačke (str. 105). Nameće se zaključak da uz izravne crkvene dokumente također i drugi izvori i visoki diplomatski dužnosnici potvrđuju tezu neumornog protivljenja Crkve i crkvenih dužnosnika nacističkom sustavu i svjedoče o njezinu pozitivnom zalaganju za sve progonjene, a posebno za žigosane Židove.

Kako je onda moguće Piju XII. pripisivati kolaboraciju s nacistima, kad je u šest godina kao državni tajnik uputio 55 protestnih nota njemačkoj vladi?! Kako je moguće tvrditi da je malo učinio ili da je prešućivao nacističke zločine, kad se toliko borio protiv nacizma? Ovdje je zapravo pravo pitanje: Kako u toj i takvoj situaciji prepoznati njegov veliki doprinos na jedan poseban povučen i tajnovit, ali jedino moguć i razborit način?

S početkom pontifikata Pija XII. razboritom se činila samo jedna solucija, a to je koliko je moguće pomoći prognanim i izbjeglim Židovima, a nikako im otežati ionako tešku situaciju. Još kao državni tajnik dan poslije „Kristalne noći“ Pacelli je pisao mnogim nuncijatu-

rama da jave ako mogu namjestiti nekog npr. židovskog profesora, liječnika i sl.

Iako se ovo odnosilo u pisanom obliku na židovske konvertite, ipak ima veliko značenje u konkretnom zalaganju za sve žrtve nacizma. To potvrđuje podatak da je obraćenika bilo oko 20 tisuća, a namjerno se operiralo s brojem oko 200 tisuća. Dakle, pod pojmom „nicht arische Katholiken – nearijevski katolici“ željelo se pomoći svim Židovima, a naziv „konvertiti“ je pravno omogućavao pomoć jer su obraćeni Židovi zakonski imali gotovo izjednačen status. To svjedoči i Pacellijeva molba da se grade sakralni objekti tamo gdje se prognani nasele. Katoličkih objekata je bilo jako puno, pa je za razumjeti da se radi o židovskim sakralnim objektima kojih nije bilo svugdje. U prilog određenim simpatijama, a nikako antisemitizmu pape Pija XII. svjedoči i činjenica da u traženju smještaja Vatikan surađuje npr. sa Židovskim narodnim servisom u Den Haagu. Za neke je bilo čudno da Crkva toliko brani progonjene Židove, pa su Pija XII. nazvali „židovskim Papom“.

S porastom nasilja i diskriminacija nad Židovima rasla je i humanitarna potreba pomoći. Papa Pio XII. već je imao iskustva i srca u radu s diskriminiranim. Preko razgranate mreže svojih nuncijatura dao je nalog nuncijima i dotičnim biskupima da se potrude za progo-

njene Židove oko dozvola kod svojih vlada, oko organizacije transfera, oko plaćanja troškova i sl. Tri katoličke organizacije su se posebno u tome istakle. Među njima na prvom mjestu valja spomenuti Djelo sv. Rafaela, koje je djelovalo u Hamburgu, a koje je osnovao i vodio biskup Osnabrücka Berning, koje je Gestapo ukinuo 25. lipnja 1941. Jedno vrijeme je nadbiskup Berlina von Praysing organizirao pomoć protjeranima. Poslije svojega prvotnog odobravanja Hitlerova ulaska u Austriju, bečki kardinal Theodor Innitzer se neumorno zalagao da pomogne nesretnim Židovima.³ Nacisti su tolerirali humanitarnu pomoć katoličkim obraćenicima sa židovstva, ali su pomoć izvornim Židovima smatrali neprijateljskim činom protiv države, izdajom naroda, što je svakog časa moglo prouzrokovati napad na Crkvu. Zato su sve ove humanitarne organizacije deklarativno naglašavale pomoć obraćenim katolicima, a pod tim imenom se pomagalo svim Židovima. Nacisti su to naslućivali i kažnjavali. Zbog toga je u Njemačkoj registrirano oko 400 svećenika kao mučenika nacističkog režima koji su pomagali Židovima. Usprkos velikim posljedicama

za Crkvu Pio XII. je 23. prosinca 1940. izdao tajne upute biskupima pod naslovom *Opere et caritate* sa sugestijom i molbom da pomognu svim nevoljnima i rasizmom pogođenima, da je to njihova dužnost prema bližnjemu. Sve humanitarne organizacije su preko Vatikana, a posebno preko Pija XII., imale podršku i konkretnu pomoć u novcu i uspostavljanju kontakata s odgovarajućim vladama zemalja u koje su protjerani željeli otići. Kako je to financijski uspijevalo, ostaje jedna od vatikanskih tajni kad je zapisano da je za samo 15 osoba trebalo namiriti 10 tisuća dolara koji bi danas vrijedili oko 155 tisuća eura (str. 161-162). Pio XII. je dozvolio izdavanje Vatikanskih ili papinskih putovnica i viza mnogim prognanima. Prema procjeni oko 10 tisuća prognanika tako je otišlo samo u Dominikansku Republiku (str. 171; 181).

Takvo djelovanje potvrđuju mnogi Židovi, među kojima autor spominje Heinza Wislu, koji je u bijegu zaglavio na Rodosu, a kojega ipak je izvukao njegov rođak i tako je dospio u Rim, bio primljen od Pija XII. preko kojega je uspio pomoći još blizu 2000 tisuće Židova na Rodosu kojima je prijetila katastrofa. Wisla je opisao svoje doživljaje u jednoj knjizi u kojoj izražava veliku zahvalnost Piju XII., koji mu je rekao da ostane ponosan što je Židov. Zahvalnost izražava također Max Pereies u ime tolikih Židova koji su bili premješteni u talijanski

³ Anektiranja Austrije u ožujku 1938. bečki kardinal Theodor Innitzer prvo je podržao, a onda se okrenuo protiv Hitlera. On je javno rekao: Christus ist unser Führer – Krist je naš vođa, poslije čega je bilo zatvoreno 840 svećenika.

logor Ferramonti na jugu Italije, ili logor Campagna kod Salerno (str. 185-202).

Prava ratna djelovanja Dru-
gog svjetskog rata počela su 1. rujna 1939. Hitlerovim vojnim pohodom na Poljsku. Prije toga Hitler je izdao naredbu svojim generalima: pobiti muško, žensko, djecu poljskog porijekla da bi osigurao „životni prostor“. S takvim planom nisu bili suglasni ni svi njegovi oficiri, među kojima valja spomenuti vrhovnog zapovjednika Becka, admirala Wilhelma Canarisa, Hansa Ostera, dr. Josepha Müllera, Bernda Giseviusa, Hansa von Dohnanyia, Henninga von Trescowa i druge, koji su pletli svoju zavjereničku mrežu i izravno planirali atentat na Hitlera. Grupa je uspostavila kontakte s papom Pijom XII. koji ih je podržavao u svemu. Jedan od njihovih teoloških savjetnika je bio protestantski teolog Dittrich Bonhöffer, iako je većina protestanata slijedila Ludwiga Müllera kao evangeličkog biskupa, koji je objedinjavao nacionalsocijalizam i protestantizam. Oni su planirali puč, a primarno su iznutra skupljali materijal kojim su željeli uvjeriti saveznike o poslijeratnom mogućem mirnom dogovoru, a materijal će kasnije biti korišten na Nürnberškom procesu (str. 109-111). Na drugoj strani nacistima je također uspjelo ubaciti svoje špijune u Vatikan. Među njima bili su benediktinac Damazus Zähringer, pater Joachim Birkner, židovski

konvertit Gabrijel Ascher i dr. (str. 126). Grupa oko admirala Canarisa koja je od Gestapa označena kao „crna kapelica“ (zajedno s kasnije osnovanom talijanskom grupom oko maršala Pietra Badoglia, koji je u srpnju 1943. uspio srušiti Mussolinija, jer su Amerikanci već napredovali s juga Italije) opskrbljivala je Vatikan informacijama o planovima i zločinima Hitlera. Tražili su način kako spriječiti Hitlera u njegovim zlim namjerama i pri tome spasiti ugled Njemačke. Željeli su svijetu pokazati drukčije lice Njemačke. Trebalo je uspostavljati kontakte sa saveznicima, prije svega s Britancima i uvjeriti ih u ozbiljnost plana u kojem je kao opcija bio atentat na Hitlera (Georg Elser je 8. studenog 1939. podmetnuo bombu u Münchenu u lokalnu u koji je Hitler često dolazio).

Toga dana je bila velika magla i nije doletio avionom, nego je došao vlakom, a zato je držao kraći govor i već prije otišao na stanicu kada je bomba eksplodirala (str. 129-130). Zavjereničkoj grupi najveći problem bio je naći posrednika kojemu će Britanci vjerovati, a s druge strane koji odbija Hitlerov plan. Najpogodnija i najsposobnija osoba bio bi, tada još kardinal Paccelli, kojega su znali iz njegovih dana službovanja u Njemačkoj. Na iznenađenje mnogih on je pristao sudjelovati kao posrednik u tom planu svrgavanja Hitlera preko svojega privatnog tajnika patra Roberta

Leibera, koji je poučavao i stanovao na Gregoriani (str. 122). Sam njegov tajnik ga je od toga odgovarao s obrazloženjem da previše riskira, da ako nacisti za to saznaju da će Katolička Crkva svugdje biti progonjena gdje su oni na vlasti. Papa je ipak donekle privatno uzeo na sebe svu rizičnost na početku svojega pontifikata (jesen 1939.), jer je toliko osuđivao nacistički režim, a želio je instituciju Svete Stolice koliko je moguće iz toga isključiti. Njegov pristanak i sudjelovanje u zavjereničkoj grupi svjedoče svi povjesničari Drugog svjetskog rata, kao npr. američki Harold Deutsch (str. 123-124). Zavjericima je dao svoj blagoslov moralno uvjeren da to može spriječiti veće zlo (str. 317).

Nacisti su 1941. naslutili zavjerenički plan (str. 131) a 1943. pa su pozatvarali sve aktiviste i generale (str. 318). Kada je Hitler poslije svrgavanja Mussolinija dao nalog da se okupira Italija, postojao je plan da se likvidira Pio XII., kojega je nazvao „svinjom“, ili ga likvidirati, ili ga premjestiti u Njemačku ili Lichtenstein jer bi zbog likvidacije mogao izbiti građanski rat u Njemačkoj, o čemu je na Nürnberškom procesu svjedočio zapovjednik Lahousen, a kasnije i policijski zapovjednik za Italiju Karl Wolff (str. 318-321; 383). Kasnije pronađeni dokument u Milanu svjedoči da je bio razrađen drugi plan po kojem bi nacisti preobučeni u talijanske partizane provalili u

Vatikan, pobili sve a Papu zarobili. Iza „talijanskih partizana“ bi trebali upasti nacisti i „osloboditi“ Papu te ga deportirati. U toj režiji oni bi bili izbavitelji i spasitelji Pape. Pio XII. bio je pripravljen na takav scenarij. U slučaju deportacije, ostavio je pismenu ostavku prema kojoj bi kardinali trebali u neutralnom Portugalu birati novoga Papu, a on bi bio nacistički zatvorenik samo kao kardinal Pacelli (str. 323; 327). Kako se moglo olako Pija XII. etiketirati kao „Hitlerov Papa“, a on pristajao na svoju likvidaciju da spriječi veće zlo?! Valjda će se poslije ovih dokumenata nekima otvoriti oči!

Kada je Hitlerov ministar vanjskih poslova von Ribbentrop u ožujku 1940. posjetio Rim, bio je primljen u audijenciju kod Pija XII. jer bi odbijanje moglo imati još negativnije posljedice. Dokument o tom susretu vjerno svjedoči da ga je Papa izravno konfrontirao s neugodnim djelima nacista. Ministar se hvalio da su obranili Njemačku od komunizma, a Papa mu je dobio da su ipak povelili rat protiv Crkve. Ministar je rekao da su sklopili sporazum sa Staljinom radi mira, a Papa mu je uzvratilo radi li se o istom onom miru kojim ste u Poljskoj masakrirali tolike svećenike i Židove (str. 136). Oštar i neustrašiv stav Pio XII. pokazao je i prema talijanskom Mussoliniju kad mu je predbacivao neprijateljski stav prema Njemačkoj, uzvratilo mu je da svi Talijani dobro znaju što se dogodilo u Polj-

skoj i da se protiv toga mora ustati (str. 140).

Papa je svoje izvore uvijek čuvao, a i oni njega. Ravnao se načelom izbjegavati sve što bi moglo provocirati naciste i prouzročiti veću štetu katolicima i Židovima nego li donijeti korist. To je bila također linija zavjereničke grupe i njihova vodstva. Čak je u tom duhu četiri dana prije objavljivanja mjestimično revidirao i ublažio svoju prvu encikliku (str. 146). Da je još otvorenije napadao Hitlera, ne bi imao ugleda kod njemačkih katolika i katoličkih institucija jer je narod sve više postajao ponosan na Hitlerove vojne uspjehe. Također bi se otvoreno stavljao na drugu, savezničku stranu, ili na židovsku stranu, što bi nacisti zloupotrijebili te uništili njemačke biskupije i institucije koje su svesrdno pomagale Židovima. Trebalo je zadržati neutralnost. Dokumenti ipak jasno pokazuju da nije bio na Hitlerovoj strani i da nije sjedio skrštenih ruku.

Neshvatljivo je i neprihvatljivo da je Papa bio spreman i na nediplomatsko postupanje i izravne prigovore nacistima, spreman na zavjeru pa čak i atentat na Hitlera, što je neuobičajeno na njegovoj poziciji, s ciljem većega dobra da spasi nevine žrtve i Europu od daljnijeg napada, a ipak je ocrnjen kao Hitlerov pritajeni zagovornik i tihi pristaša. Takve iskrivljene i zlonamjerne etikete o papi Piju XII., a u tom okviru i o kardinalu Alojziju

Stepincu, na ovim područjima, širio je svim silama bivši komunistički sustav bivše Jugoslavije i stvorio velike predrasude te nanio velike nepravde istinskim velikim borcima protiv Hitlera i njegovih poslužnika. Isti režim predstavljao je Vatikan kao najvećeg podupiratelja nacizma zbog čega je trpjela cijela Katolička Crkva na ovim prostorima. Dokazi u ovoj knjizi moraju otvoriti oči takvim propagandističkim povjesničarima koji iz temelja moraju revidirati svoju sliku o Piju XII. i njegovoj ulozi u predratnim i ratnim vremenima naspram nacizma, naravno ako se žele držati vjerodostojnih izvora i dokumenata.

Holocaust (holos = čitav i kaustos = spaljen) u staroj grčkoj mitologiji označavao je spaljivanje čitave žrtvene životinje, paljenice. Pojam je prenesen na zločinački plan i istrebljenje čitavoga židovstva u zemljama pod nacističkom kontrolom. Dan sjećanja na sve žrtve holokausta je šoah ili šoa (sjećanje, sjećamo se). Dana 31. srpnja 1941. Hitler je donio odluku o „rješavanju cjelovitog židovskog pitanja“, što je značilo istrebljenje cijeloga naroda „židovske rase“ bez ikakvih ograničenja. U ostvarenju svojega plana donio je odluku 23. listopada 1941. o zabrani bilo kakva izlaska Židova iz Njemačke. Čini se da je to bilo provođenje onoga što je najavio još 30. siječnja 1939. Prema tom planu koji je razrađivan u Wannseeu kraj Berlina s

njemu najpovjerljivijim dužnosnicima - kao Göbelsom, Eichmannom, Heydrichom, Himmlerom - trebalo je likvidirati još oko 11 milijuna Židova, a već ih je polovicom 1941. bilo likvidirano oko milijun (str. 210), primarno u Poljskoj, a sada su na redu oni u Ukrajini, Rusiji, Hrvatskoj, Slovačkoj i sl. Već u listopadu 1941. počinje izgradnja nacističkih logora Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Belzec, Sobibor, Majdanek, Chelmo, nešto kasnije Mauthausen kraj Linza i dr.

O tom planu Pio XII. imao je neku najavu preko informacija od zavjereničke grupe, ali pravu potvrdu dobiva preko svojega osobnoga povjerenika vlč. Pirra Scavizzija (1884.-1964.). On svjedoči pred svoju smrt veliku emotivnost Pija XII. za tolike stradale Židove i svijest o nemoći nešto više učiniti u sprečavanju budućih žrtava. U suzama je govorio da javni protest ne bi pomogao ni jednoj žrtvi, a svjestan je bio da bi prouzročio mnoge dodatne žrtve. Shvaćao je da bi njegov javni protest umirio svjetsku javnost, ali jadnim Židovima ne bi pomogao (str. 208). Kada su saveznici 17. prosinca 1942. objavili podatke i činjenice o židovskim žrtvama nacista, htjeli su da to potpiše i Pio XII. On je to odbio jer bi to značilo da se otvoreno stavio na stranu saveznika, a onda bi nastradali nje-mački katolici. Da ostane neutralan, molila ga je također zavjerenička grupa iz Berlina jer bi i onako sve

bilo kontraproduktivno (str. 216). Nije pristao potpisati, ali je istog 17. prosinca u radijskoj poruci podupro njihove napore, isto je učinio i u božićnoj poruci koju je cijeli svijet mogao čuti (str. 239). Pio je ipak 1. travnja 1941. digao svoj glas kao protest protiv masakra nad Židovima, što je radio Vatikan prenosio (str. 219). Također su javno protestirali npr. nizozemski biskupi i pisali nacističkom komisararu 9. srpnja 1942., ali nisu, na žalost, spriječili deportaciju tamošnjih oko 160 tisuća Židova. Jednako tako biskupska poslanica Biskupije Utrecht, koja je 26. srpnja iste godine pročitana u crkvama, ostala je lijepa gesta, ali bez konkretnog učinka, štoviše prouzročila je deportaciju i smrt 692 obraćena katolika židovske tradicije i iznjedrila javnu opomenu i prijetnju Katoličkoj Crkvi. Među najprominentnijim nizozemskim žrtvama je obraćenica sestra Edith Stein, koja se sklonila u Nizozemsku kao na sigurnije mjesto i već 9. kolovoza 1942. u Auschwitzu pogubljena. Zbog svojega javnog protesta utrehtski biskup de Jong je imao dugogodišnju grižnju savjesti i javno zažalio da je javno protestirao. Protestu se željela priključiti i Evangelička Crkva Nizozemske, ali je u posljednjem momentu odustala i tako spasila oko 9000 svojih članova iz miješanih brakova (str. 219-224). Nuncij iz Berlina je odmah, iako pogrešno, javio o uspjehu protesta na što je Pio XII. reagirao svo-

jim pisanim protestom koji je mislio objaviti 4. kolovoza u vatikanskim novinama, ali su novine ujutro donijele pravu vijest o velikoj deportaciji kao posljedici javnog protesta, poslije čega je Papa odmah spalio svoj pripravljeni tekst za objavu, svjestan da bio on prouzročio još veću deportaciju. Prema svjedočenju kardinala Eugena Tisseranta Pio XII. je imao plan i čak napisani tekst osude nacizma pročitati na jednoj audijenciji za njemačke katolike, ali je u posljednji čas odustao s komentarom da je njegova dužnost probleme pojednostavljivati, a ne komplicirati (str. 226-227). Pio XII. je određeno negativno i beskorisno iskustvo javnih protesta imao s masakrom Armenaca od strane Turaka (str. 229).

Pio XII. prvo je dopustio da radio Vatikan na engleskom izvještava o strašnim nacističkim zločinima u Poljskoj. Malo poslije je naredio to isto na njemačkom jeziku. Ubrzo dolazi prijatna nacišta, a poljski biskupi apeliraju da se prestane s takvim izvještajima jer dovode do pogoršanja situacije (str. 231). Budući da su represalije rasle, katolički puk je mislio da Papa za progonjene ništa ne čini. Među njima je kardinal iz Krakova Sapiuha. Kad je od Pape 14. kolovoza 1942. preko njegovih izaslanika dobio posebno pismo za poljski episkopat u kojemu Papa oštro osuđuje nacizam, s molbom da se pismo u Poljskoj pročita na Veliku Gospu, onda

je sam Sapiuha rekao i zaključio da je to nemoguće jer bi se stanje još više pogoršalo. Tada je postao svjestan da se nevoljnima u nacističkom okružju na taj način ne može pomoći usprkos silnoj želji.

Osuda Svete Stolice bila bi novi razlog većeg progona i presijecanje komunikacije s Vatikanom. Zatvoreni svećenici (njih 2579 od kojih je najveći broj bio Poljaka) najviše su drhtali da neki crkveni autoritet, a ponajviše Vatikan, javno ne protestira jer je to njima spašavalo živote (str. 233-235). Za nadati se da će ovi podaci i dokumenti imati veće značenje u vrednovanju okolnosti u kojima je djelovao Pio XII. i Katolička Crkva za vrijeme nacizma.

Mnogi prigovaraju zašto Pio XII. nije oštrije i češće javno reagirao? Jednako tako ostaje otvoreno pitanje: Zašto saveznici nisu bombardirali Auschwitz kad su imali slike logora iz zraka i zašto su šutjeli kad su cijelom svijetu mogli dokazati postojanje tvornice smrti? Na to jednostavno pitanje nije jednostavno odgovoriti. Moramo ga raščlaniti i nijansirano tražiti odgovor. U toj Papinoj situaciji javno reagirati bez promišljanja na posljedice, bio bi sebičan čin radi osobnog ugleda. U tom slučaju svjetska javnost bi ga manje napadala, a već progonjeni, još bi više patili, a do tada neprogonjene, počelo bi se progoniti. Činjenica da nije tako javno napadao i osuđivao nacizam, bio bi velik pro-

pust i još teži grijeh da je postojala bilo kakva šansa sprečavanja zločina ili njihova umanjivanja. Pokušaji javnih protesta koji su dokumentirani svjedoče o većoj šteti nego li o koristi javnog osuđivanja. U tom duhu čini se da je povučena i suzdržanost bila veća pomoć (*ad maiora mala vitanda* – da se spriječi još veće zlo). U tom duhu su ga poticali i zavjerenička grupa iz Berlina i zatvoreni svećenici i mnogi biskupi u progonjenim zemljama, pa i sami Židovi. On je bio više puta uvjeren o svjedočen da bi posljedice snažne i javne osude više naškodile već progonjenim katolicima, a ne bi pomogle nevoljnim Židovima. Puno dokumenata pak nedvosmisleno svjedoči da je itekako osuđivao Hitlera i njegov nacizam, rasizam jednako u teološkom, moralnom i političko-pravnom smislu, a njegovo svesrdno pomaganje progonjenim Židovima nema samo humanitarni nego i vjerski karakter. To je svakako imalo javni karakter, ali nekima ipak nedovoljan, pa je zato kriv iako je dva puta osudio nacizam i poslao službenog završetka rata kao npr. 2. lipnja 1945. i 25. studenog 1945. (str. 402-403).

Mora se postaviti protupitanje: Ako je premalo i nedovoljno reagirao, zašto mu se prijetilo čak i napadom na Vatikan, osobnom likvidacijom, deportacijom i sl.? No, ni to ga nije izbacilo iz takta. On je i 1943. osudio nacizam u enciklici *Mystici corporis* u kojoj kao član-

ve Kristova tijela gleda sve ljude ispunjene ljubavlju, a ne mržnjom, protiv druge rase. On je nekoliko puta slao svojega nuncija k Hitleru radi židovskog pitanja, sve dok ovaj nije dobio zabranu zastupati Židove iz okupiranih područja. Jednom je nuncija primio sam Hitler i bio vrlo raspoložen dok ovaj nije postavio pitanje Židova, a onda je Führer šuteći pred nuncijem razbio čašu i otišao (str. 248-249). Bila je to prava nacistička lekcija, iako ne diplomatska. Mnogi su je shvatili i svjedoče da bi bilo koja javna osuda još više pogoršala situaciju. Za francuskog predstavnika kod Svete Stolice bio bi to teatar ispunjen fantazijom a ne stvarnošću (str. 252). Svaki oštriji javni čin Pape bio bi dobro došao nacistima.

Američki predstavnik kod Svete Stolice Tittmann svjedoči da je Pio XII. svjesno izabrao aktivnu šutnju kojom je spasio mnoge živote. Njegov program je bio: Retten statt reden (spašavati umjesto govoriti, str. 254). Za njega je *reden* srebro, a *retten* (spasiti, pomoći) zlato (str. 404). Svaki istup bio bi teatar radi aplauza, ali bi dodatno prolio mnogo nevine krvi s kojom se Pio nije želio proslavljati. Papi je bilo jasno da nikakav drugi potez ne bi spriječio krvoproliće osim likvidacije Hitlera ili brze savezničke pobjede. Ni jedno ni drugo nije se brzo dogodilo. Autor donosi 9 datumski s imenima navedenih pokušaja atentata na Hitlera (str. 255-256). Kad

nije uspio ni jedan, Hitler je sam izvršio samoubojstvo 30. travnja 1945. Prije toga kanio je uspostaviti obranu oko Alpa i čekati proizvodnju nuklearne bombe. Na kraju je bio spreman pregovarati s Alijansom protiv Istoka, ali također i sa Staljinom protiv Zapada (str. 391). Sveta Stolica je prepoznala mogućnost veće pomoći Židovima u tzv. vazalnim državama koje su s Hitlerom imale neki status male autonomije. Tako je znatnije pomogla Židovima u Francuskoj za koje su se posebno žrtvovali, između ostalih, biskup Toulousa Jules Saliege i kapucin Pierre-Marie Benoit (str. 258-266).

U Hrvatskoj se kardinal Stepinac otvoreno založio za Židove. On je javno progovorio u jednoj propovijedi 12. ožujka 1943. da se o teoriji rasizma ne smije šutjeti jer se protivi ljudskom dostojanstvu, pravu na obitelj, pravu na obranu malih naroda. Tu teoriju prozvao je najvećim krivovjermem svojega vremena koja ljudsku osobu srozava na ništicu. Propovijed je bila zapažena u Vatikanu. Pio XII. je naredio da se objavi na radio Vatikanu. New York Times je objavio da Zagreb osuđuje rasnu teoriju. Naravno da je Pavelić bio iznenađen da jedan hrvatski katolički biskup tako brani Židove i Srbe te planirao Stepinčevu smjenu. Vatikan nikada nije priznao NDH, a Pavelića je Pio XII. primio samo jednom u privatnu audijenciju. Nacisti su pojačali pritisak na Hrvat-

sku i Židove. Među strijeljanima je i zagrebački židovski rabin Miroslav Shalom Freigeber koji je svoju knjižnicu ostavio na čuvanje Stepincu, koju je ovaj sačuvao i vratio židovskoj zajednici (str. 266-272). U Rumunjskoj se istakao nuncij Cassulo, kojeg je svesrdno pomagao Pio XII. Cassulo je ubrojen među pravednike u Yad Vashemu, a Pio, u čije ime je Cassulo radio i s čijim blagoslovom je to činio, čeka na svoju rehabilitaciju (str. 285). Pomaganje u Bugarskoj predstavljeno je na str. 285-288. U Slovačkoj je za predsjednika bio izabran svećenik Josef Tiso, kojemu je Pio XII. čestitao, ali mu je oduzeo monsignorsku titulu (288-300), što je ipak bio znak neslaganja. U Mađarskoj je situacija sa Židovima do 1944. bila vrlo podnošljiva. Kad je Mađarska postala vazalna država, onda se stanje drastično pogoršalo kroz velike deportacije. Papa Pio XII. je javno protestirao kod predsjednika Hortya kojeg je od prije poznao i time puno pomogao promjeni držanja naspram Židova (str. 300-314). Iz svih tih zemalja židovski rabini su zahvaljivali Piju XII.

Slična situacija prijetila je talijanskim Židovima kada je Rim u rujnu 1943. bio okupiran. Tada je situacija za obadvije strane bila vrlo osjetljiva. Za naciste je bio prevelik izazov zauzeti Vatikan, zatvoriti ili protjerati Papu, izazvati svjetsku javnost ili građanski rat s katolicima i sl. Za Papu je bilo važno spasiti

što više života ako ostane razborit, ako ne provocira, ako ne istupa pred svjetskom javnošću. Kada su nacisti usprkos otkupnini od 50 kg zlata ipak naredili deportaciju 8 tisuća rimskih Židova, protestirao je Papa preko njemačkog predstavnika Ernsta von Weizsäckera (otac kasnijeg predsjednika Njemačke). Također je protestirao preko nacistima bliskog biskupa Alojza Hudala i uspio spriječiti započetu deportaciju 16. listopada 1943. Uz papinsku inicijativu vjerojatno treba imati na umu da su nacisti u svojoj raciji uhapsili samo 1259 od očekivanih 8 tisuća Židova. Neke koji su već bili uhapšeni i spremni za deportaciju su oslobođili, a njih 1007 su ipak deportirali. Čak 88 intervencija između 16. i 22. listopada 1943. svjedoči o pokušajima Vatikana da na razne načine i preko raznih osoba spasi rimske Židove (str. 331-354).

Treba spomenuti posebno potez Vatikana kojim je isposlovao od policijskog upravitelja Rima gosp. Stahela da otiska 550 plakata s natpisom i njegovim potpisom da je to institucija Vatikana koja je izuzeta od svake racije. To je omogućilo razgranato i plansko skrivanje i pomaganje Židovima u samostanima u kojima se ukida klauzura i župnim crkvenim institucijama, župama, kao i bogoslovijama. Papa je to radio i pismeno na unutarcrkvenoj razini, a još više usmeno i posredno potičući odgovorne da prime izbjeglice, ali na svoj tajni, skriveni, „ile-

galni“ način i samo unutar crkvenih institucija, daleko od pompozne svjetske javnosti. Oni koji su osjetili takvu ljubav, oni su je posvjedočili i zapisali, kao Židovska zajednica u Italiji kada je 1946. postavila tablu zahvale Papi na kući u kojoj je bio nacistički upravitelj. Ploča izražava zahvalnost papi Piju XII. što je sve učinio za Židove (str. 379).

Čak je prognanima otvorio papinsku ljetnu rezidenciju Castel Gandolfo i Katakombe (str. 356-367).

Odakle, dakle, kriva slika o Piju XII.? Njemački književnik Rolf von Hochhuth u svojoj drami *Soldaten* oslanja se na Jamesa Irvinga koji potpuno niječe Holokaust. Time Hochhuth baca veliku ljagu na papu Pija XII. On je negativno oslikavao navodnog Papina povjerenika, a time i samog Papu. Ipak istraživači dokazuju i dokumenti pokazuju da je Papin povjerenik Pirro Scavizzi bio sasvim drukčiji. Ljevičari su to iskoristili i određenu svjesnu i programsku suzdržanost u tim složenim situacijama predstavili kao nedopustivo nedovoljno činjenje za Židove. Također je John Cornwell izdao tendenciozno djelo *Hitler's Pope*. Komunističkim vlastima je to dobro došlo. Oni su napadajući Papu, napadali Crkvu.

Na ovim prostorima su za nacizam prvo okrivljivali Hitlera, onda Vatikan, a tek onda NDH-a. Kada se Crkva protiv toga buni, onda joj prebacuju revizionizam jer

oni ne žele bistrenje slike.

Na drugoj strani izraelski diplomat i povjesničar Pinhas Lapide je utvrdio da je papa Pio XII. spasio između 700 i 860 tisuća Židova, a usprkos tomu je napadan. Književnik Hochhuth je to smatrao neutemeljenim, a da sam nije nikad priložio dokaze i argumente vlastite tvrdnje. Autor ove knjige dokazano ističe da je Pio XII. doprinio izdavanju 40 tisuća viza Židovima u druge zemlje; 14 tisuća je pomogao prijem u Italiji; 443 tisuće je spasio od deportacija; 463 tisuće je spriječio izručenja nacistima.

Autor zaključuje da je na razne načine pomogao preko 960 tisuća Židova i poručuje Hochhuthu da su to cifre samo iz ove knjige. To je puno više nego što su učinili Amerikanci i Britanci zajedno. Pio XII. još nije dobio satisfakciju svjetske javnost, ali židovska mu se odužila preko predsjednika Izraela Chaima Weizmanna, nadrabina Palestine Isaaka Herzoga, generalnog tajnika Svjetskog židovskog kongresa dr. Leona Kubowykzog, predsjednika Unije židovskih zajednica Italije dr. Rafaela Cantoninija, premijerke Golde Meir prigodom njegove smrti 1958., izraelske filharmonije koja se zahvalila jednim koncertom (str. 398-399).

Interesantno: dok mu drugi prigovaraju da je malo činio za Židove, dotle mu Židovi sa svih strana iskreno zahvaljuju.

Očito pravo bistrenje slike o Piju XII. tek počinje. To će također izbistriti sliku i o blaženom Alojziju Stepincu.⁴

Niko Ikić

PROMJENA SMJERA

Ivan MACUT

Katolička Crkva i suvremeni ekumenski pokret

Zagreb, Glas Koncila, 2019., str. 376, format 24 x 16

Autor knjige je profesor na KBF-u u Splitu i član je Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja. Ova knjiga je logički nastavak prethodne pod naslovom: *Suvremeni ekumenski pokret – svjetske konferencije (1910.–2013.)*. U prvoj knjizi autor je izvrsno prikazao ekumenska nastojanja i dokumente drugih Crkava i crkvenih zajednica u 20. st. U ovoj knjizi u dvanaest poglavlja Macut obrađuje ekumenski put Katoličke Crkve od sredine 19. st. pa do naših dana. Primarno u kronološkom redu predstavlja ekumenske pokušaje i

⁴ Na međunarodnoj sceni je već počelo. Njemačka pravica Claudia Stahl istraživala je i objavila Stepinčev odnos prema nacistima: *Alojzije Stepinac. Die Biographie*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2017.